

УДК: 379.85 (292.452)(091)

ГНАТЯК І. С.

**ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК РЕКРЕАЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЙ
В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ**

Рекреація є однією з найбільш молодих форм антропогенного впливу в

Карпатах. Концентрація об'єктів інфраструктури та збільшення рекреаційного навантаження обумовлює зміну, а подекуди й докорінне перетворення довкілля загалом, й рельєфу зокрема. Поруч з класичними господарськими впливами, активні види туризму стають основними причинами деградації гірських схилів. Присвячених цій темі наукових праць та практичних рекомендацій є набагато менше, ніж zdegradovaniх та досліджених рекреаційно-туристичних місцевостей. Відсутність належної уваги, застаріння певних оцінок і рекомендацій обумовлює необхідність вивчення даної проблеми, позаяк зачіпає інтереси суспільства з господарської точки зору.

Проблеми рекреаційного перетворення рельєфу, що мають велике значення для розвитку та стабільного функціонування рекреаційних територій досі є мало дослідженими. Кількість наукових публікацій на цю тему недостатня. Дослідженню питань рекреації та туризму в Карпатському регіоні присвячено праці Кравціва В.С., Долішнього М.І., Недашківської Н.Ю., Нижник М.С., Генсірука С.А., Жука П.В., Мацоли В.І.

В спеціальній літературі вивчалися проблеми розвитку та функціонування туристично-рекреаційної сфери Карпатського регіону, однак ці дослідження розглядалися переважно в економіко-географічному аспекті і безпосередньо не стосувалися рекреаційної трансформації рельєфу. Зокрема, недостатньо розробленими є питання вдосконалення термінів рекреаційної науки, їх модернізація згідно вимог часу, періодизація впливу активних видів туризму на довкілля, локалізація та типізація рекреаційних навантажень тощо.

Метою даної роботи було дослідження історичних передумов, етапів та осередків розвитку рекреації в Карпатському регіоні України для потреб охорони і рекреаційного використання рельєфу. Історія виникнення та розвитку рекреаційних територій, поруч з аналізом сучасної територіальної організації туристичного господарства, має важливе значення як для вивчення величини та інтенсивності антропогенного впливу за певний проміжок часу або на певний часовий зріз, так і для побудови схем типізації мікрорельєфу рекреаційних територій Карпатського регіону України.

Рекреація - слово-термін, включає сукупність етимологічних значень: *recreatio* (лат.) - відновлення, відтворення, приведення у початковий стан; та *recreation* (фр.) - відпочинок, нетрудова діяльність з метою відновлення сил людини [7]. Тому більшість авторів вкладає в це поняття дві складові - оздоровлення та відпочинок.

Під складовою оздоровлення розуміють діяльність, направлену на відновлення нормальних біологічних функцій людини. Коли йде мова про відпочинок, то висловлюються як про будь-яку діяльність, не направлену на задоволення життєво необхідних потреб людини [7, 9].

У зв'язку із зростанням культурного рівня суспільства, його естетичних потреб до відпочинку в цілому, актуальним стало включення до нього пізнавальної та виховної функцій [10]. Враховуючи таке розширення у розумінні терміну, під "рекреацією" розуміють: систему заходів, пов'язаних з використанням вільного часу для оздоровчої, культурно-пізнавальної і спортивної діяльності людей на спеціалізованих територіях, розташованих поза місцями їхнього постійного мешкання [4]. При цьому автори Концепції [4] розрізняють три форми використання часу рекреації - санаторно-курортне лікування, відпочинок та туризм.

У сучасній науковій літературі немає єдиного наукового визначення туризму, що привело до великих розбіжностей в трактуванні цього терміну. Відбувається це

завдяки тому, що одні спеціалісти розглядають туризм, в першу чергу, як явище економічне, другі – як соціальне, треті, формулюючи поняття туризму, беруть лише іноземний туризм, виключаючи національний туризм за межі дослідження.

Існує декілька версій щодо появи в мовах народів світу поняття "туризм" [1, с.6]. Згідно з однією з них, слово "туризм" походить від латинського *turnus* (рух по колу). В широкому розумінні воно означає рух з одночасною зміною побуту людей.

Найбільш зрозуміле це поняття у французькій мові: *tour* означає мандрівку з поверненням до місця виїзду. Вважається, що термін "турист" ввів Стендаль, опублікувавши книгу *"Memoires d'un touriste"* ("Згадки одного туриста"). Згідно іншої версії, поняття "туризм" і "турист" з'явилися набагато раніше в Англії в кінці XVII ст., до того ж туристами називали не всіх подорожуючих, а лише іноземців, які здійснювали поїздки не заради необхідності, а з метою власного задоволення. Отже, якщо спробувати систематизувати різні визначення, то потрібно виділити дві їх основні групи. До першої групи належать визначення, які розглядають туризм як міграцію, яка не має постійного характеру; всі види переміщень населення, не пов'язані із зміною місця проживання і роботою; походи і мандрівки, які здійснюються з метою відпочинку, лікування, пізнавальною метою, для здійснення суспільної і професійної діяльності, що не має на меті отримання прибутку. Туризм також розуміється як різновид рекреації, як система і форма проведення вільного часу з використанням сфери послуг в поїздках, які поєднують активний відпочинок з пізнанням навколишнього середовища, оздоровлення і відновлення працездатності (за Кузиком С.П.).

Друга група визначень характеризує туризм як суспільно-економічне явище, як специфічну галузь господарської діяльності. Так, за Азаровим туризм – велика економічна система з різноманітними зв'язками між окремими елементами як у межах національного господарства окремої країни, так і в межах національної економіки зі світовим господарством в цілому. Цікавим є трактування економіко-географа Б. Блашковича: "туризм як яскраво виражену суспільну діяльність, необхідно вважати специфічною економіко-географічною категорією, яка зумовлена наявністю особливих форм виробництва і обміну споживчих благ".

Широким загальом у практичній роботі з 1981 року використовується визначення Всесвітньої туристичної організації (ВТО): "туризм – це активний відпочинок, що впливає на зміцнення здоров'я, фізичного і розумового розвитку людини, пов'язаний з переміщенням за межі постійного проживання". В 1993 році туристична комісія ООН прийняла широке визначення туризму – діяльність усіх, хто подорожує і перебуває поза межами їх постійного проживання протягом періоду, що не перевищує 1 рік підряд, але здійснюється з метою відпочинку, діловою та іншою метою.

У Законі України "Про туризм" подано наступне визначення: "туризм – тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних або професійних ділових цілях без зайняття оплачуваною діяльністю". Це та інші положення узгоджені з міжнародною практикою і рекомендаціями Міжнародного союзу офіційних туристичних організацій (МСОТО).

Приймаючи дефініцію терміну "рекреація" (Концепція..., 2002) як таку, що видається найбільш актуальною, не можемо погодитись з відсутністю територіальної прив'язки у визначенні терміну "рекреаційна територія" (рекреаційна територія - система взаємопов'язаних природних, природно-соціальних та соціальних компонентів, функціонування яких спрямоване на забезпечення рекреаційного

попиту населення [4 с.3]). Принагідно зазначимо, що існує багато авторських формулювань терміну, однак загальноприйнятого немає. Наведене визначення *"рекреаційна територія"*, на нашу думку, слід доповнити і сформулювати як: *територія, на якій при поєднанні природних (геологічна будова, характер рельєфу та особливості ландшафту) та соціально-економічних (транспорта доступність, інфраструктура, забезпеченість трудовими ресурсами) умов стає можливою рекреаційна діяльність у трьох основних формах (відпочинок, санаторно-курортне лікування та туризм) в комплексі чи певних комбінаціях.*

Існує декілька підходів щодо виникнення та виділення меж рекреаційних територій. Найбільш обґрунтованим видається твердження, згідно з яким, доцільно пов'язати зародження рекреаційно-туристичних місцевостей з початком функціонування об'єктів рекреаційної інфраструктури або експлуатації місцевих природних атракцій.

Освоєння рекреаційно-туристичних місцевостей Українських Карпат в першу чергу стосується використання лікувальних властивостей мінеральних вод. Примітивні побудови для лікування в місцях виходу мінеральних вод були свого часу прототипами бальнеологічних курортів. Властивості лікувальних мінеральних вод ставали основою лікувальних таємниць храмів, часто були предметом релігійного культу [2].

На XVI ст. припадають перші згадки про родовища лікувальних вод у Моршині, Немирові, Полянні, Синяку тощо. У трактаті польського лікаря В. Очка (1578 р.) були описані лікувальні води Любена Великого [8], а російський посол до Венеціанської республіки вперше описує лікувальні води Синяка [6]. Лікувальний заклад, як такий, з'явився у цих місцях з ініціативи графа Шенборна, який профінансував значні, як на ті часи, наукові дослідження місцевої мінеральної води та збудував у передгір'ї скелястої вершини Обавського каменя купальню.

Перші згадки про цілющі джерела в с. Крушельниця та Головецьке датуються 1581 роком.

У II половині XVIII ст. починається досить швидкий розвиток курортів: Любена Великого, Шкла, а вже на початок XIX ст. припадає офіційне відкриття нових курортів (Немирів, 1814 р.; Трускавець, 1827 р.; Черче, Карпати, Поляна, 1840-50-ті рр.)

В цей же період у гірських селах з'явилися нові „нетрадиційні” об'єкти, зокрема, промислові підприємства. Покращилась транспортна доступність. В селах, через які пролягали залізниці, були побудовані залізничні станції. Найпершою залізничною лінією на західноукраїнських землях стала дистанція з Кракова через Перемишль до Львова (1861 р.). Хронологічно молодшою, другою лінією, стала колія, що вела на південь до Румунії через Івано-Франківськ та Чернівці на Яси. Залізниці південно-західного напрямку, що сполучали Галичину з Угорщиною, були прокладені у 1873 (через Стрий) та 1903 (через Самбір і Сянок) роках.

В середині XIX ст. в деяких селах (Климці, Козьовій Сколівського району; Нижніх Воротах Воловецького району; Полянні Свалявського району та ін.) відкрито поштові відділення, а згодом і телеграф [11, с. 32]. Відбулися зміни і в економічній та соціальній структурі карпатського села. Масово виникають присілки, зумовлені земельною тісністю та особливостями господарських занять горян. При сприятливих умовах ці населені пункти з часом розвивалися у села. Так, жителі присілка Яремче, що належав до гупульського села Дора, у 1899 р. звернулися до Намісництва з листом, в якому детально обґрунтовували доцільність і необхідність відокремлення його від села. Насамперед підкреслювалися економічні передумови: на території присілка (5762 морги і 1004 сажні) було розташовано 168 селянських дворів та 37

вілл, де проживало 686 чоловік (тобто третина всього населення Дори). Річна сума „домового” та „грунтового” податків становила 885 золотих ринських, не враховуючи податків із 13 новозбудованих протягом 1899 р. будинків. Далі йшла мова про те, що Яремче було значно віддалене від Дори, а також мало сприятливі природні умови для відкриття тут бальнеологічного курорту. Крім того, вказувалося, що в присілку є залізнична станція, пошта, телеграф, водолікувальний заклад та ряд курортних і туристичних об'єктів. Проте, підпорядкування Яремче Дорі гальмує його розвиток як курорту, оскільки „гмінний” уряд не піклується про дороги та комунікаційні засоби, не дбає про „санітарні” та „будівельні” потреби цього населеного пункту [11, с. 38].

З XVIII ст., коли Галичина увійшла до складу Австро-Угорщини, зароджуються спортивно-туристичні бази і в Бескидах. Продані графом Потоцьким іншому графові – Євгенові Кінському – сколівські землі разом з усією Тухольщиною перейшли тоді до рук підприємців Гределя і Шмідта. В мальовничих місцях будуються готелі, кліматотерапевтична станція, трамплін, по обох берегах Опору обладнується пляж [5, с. 13].

Поруч з промисловим освоєнням природних ресурсів Українських Карпат, бурхливому розвитку рекреаційних територій сприяло зацікавлення інтелігенції історико-культурними та природними пам'ятками, будівництво та купівля ними вілл. Мальовничі ландшафти Карпатського краю приваблювали не тільки природознавців, а й чисельних мандрівників, художників, літераторів. Краса природи та характерів людей описувалась у творах І. Франка, І. Вагілевича, Я. Головацького, М. Устияновича. Чи не найчастішими гостями гір були майстри пензля. Серед них – такі уславлені художники та мистецтвознавці як Іван Труш, Олена Кульчицька, Осип Курилас, Модест Сосенко тощо.

Наприкінці XIX ст. впроваджується досить прогресивний закон про охорону курортів (1880 р.) та створюються перші туристичні бюро у Ялті (1885 р.), Львові, Перемишлі, Чернівцях. На цей же період припадає початок освоєння рекреаційно-туристичних місцевостей Яремче, Ворохти, Криворівні, Буркута; починає розвиватися лижний туризм [2]. В с. Гута Коростівська закладено перший в Галичині оздоровчий юнацький табір, діяв єврейський курорт. У січні 1912 р. у Славському відкрився перший лежачарський дім.

У міжвоєнний період найбільш популярними туристичними центрами, крім раніше відомих, стають Коростів, Гребенів, Славське. Значний внесок у розвиток туризму на цих теренах у 1924-1939 роках зробило краєзнавчо-туристичне товариство „Плаї”, яке досліджувало та розробляло туристичні маршрути, організовувало екскурсії; мало свої турбази; видавало часопис з краєзнавства та туризму „Наша Батьківщина” [3, с.199]. У 30-х роках був створений Карпатський лижницький клуб. На Оровому доли між горами Беліїв і Княжою працювала дельтапланерна школа, у Сколе – лежачарський трамплін. У ці роки густота туристичних закладів становила 0,5-1 на 1 кв. км. Декілька десятків вілл, трамплін, басейн були у довоєнні роки і в с.Розлуч. З будівництвом залізниці Станіслав - Ясіня зросла і кількість бажаючих побувати в Яремче. За даними Гоцул Л. Ф., тут, у довоєнний час було побудовано не менше 70 вілл.

У післявоєнний період широко розгорнулася відбудова існуючих і будівництво нових курортів: Синяк (1948 р.), Верховина (1958 р.), Гірська Тиса (1958 р.), Сойни (1957 р.), Шаян, Поляна Квасова. Побудовано більшість рекреаційних закладів, які функціонують і тепер. З 1960 р. у Славському працює лижно-туристична база спортивного товариства „Динамо”. Будинки відпочинку, табори та

бази збудовано також в інших населених пунктах Українських Карпат. Станом на 1960 р. тут функціонувало 7 туристичних баз з двома філіалами і шістьма туристичними притулками (2000 місць). Тоді ж з'являються перші наукові праці, присвячені даній темі. Враховуючи унікальність природних комплексів, створено низку різнорангових об'єктів природозаповідного фонду.

На початку 90-х років, після здобуття Україною незалежності, обсяг туристичної діяльності на внутрішньому ринку зменшився в 4 рази, а кількість іноземних туристів, що відвідали Україну зменшилась на 80 %. Водночас, завдяки зусиллям новостворених турфірм, зростала кількість людей, відправлених ними за кордон України. У 1995 році, із прийняттям Верховною Радою України „Закону про туризм” повільно, але розпочався новий етап становлення та розвитку українського туризму в цілому та рекреаційно-туристичних місцевостей зокрема. Поруч із незначним збільшенням кількості новозбудованих рекреаційних об'єктів, спостерігається тенденція до поліпшення якості та рівня послуг у вже існуючих закладах, їх сервісне облаштування. Розвиваються системи зв'язку, громадського харчування і побутового обслуговування. До розвитку рекреаційно-туристичних місцевостей та туризму у Карпатському регіоні виявляють інтерес міжнародні економічні структури, які ініціюють, фінансують та проводять власні дослідження. Дедалі більшої популярності в горах набувають сільський зелений та велотуризм. Втім, з початку 90-х років, туризм набув нової форми, не планової чи самодіяльної, а більш „дикої” і неорганізованої. Вже немає повсюдної реєстрації туристичних груп, інструктажів перед походами – всього того, що колись надавало йому організованих форм. Часто відсутнє інформаційне забезпечення груп, туристи йдуть в гори без карт місцевості, не кажучи вже про путівники, описи маршрутів та їх належне облаштування, місця для стоянок тощо.

Аналіз історії виникнення та розвитку рекреаційних територій в Українських Карпатах дозволяє виокремити п'ять етапів розвитку рекреаційних територій, критеріями при виділенні яких є рівень промислового розвитку території, кількість рекреаційних об'єктів та частка населення, зайнятого у рекреаційній сфері:

1. Первинний етап (до XIX ст.). Поодинокий відпочинок та первинне санаторно-курортне лікування поблизу родовищ лікувальних вод.
2. Довоєнний (поч. XIX ст. – 1914 р.). Етап будівництва вілл та промислового розвитку. Впливу зазнають території геоморфологічних підобластей Скибових, Покутсько-Буковинських та Вулканічних Карпат, Полонинського хребта, частково Вододільно-Верховинських Карпат.
3. Міжвоєнний етап (1920-ті рр. – 1939 р.). Інтенсивний розвиток рекреаційних територій Зовнішніх, Вододільно-Верховинських Карпат, Свидовецько-Чорногірського масиву тощо.
4. Повоєнний (1950-ті рр. – 1990 р.). На території Українських Карпат побудовано більшість рекреаційних закладів, які функціонують і тепер. Постійне зростання ролі рекреації в житті країни та її впливу на довкілля загалом та рельєфу зокрема.
5. Сучасний етап (1991 р. – до тепер). Запровадження нових підходів та форм використання рекреаційних територій.

1. Герасименко В.Г. Основи туристського бізнесу: навч. посібник. – Одеса: Чорноморія, 1995. – 160 с.
2. Занік І. Рекреаційний туризм: ближче до природи. // Площа Ринок. – 25.03-08.04.1998. – С. 7. 3. Заповідні екосистеми Карпат. / Стойко С., Гадич Е., Михалик С. – Львів: Світ, 1991. – 248 с. 4. Концепція розвитку санаторно-курортної сфери, туризму і відпочинку у Львівській області: Схвалена

рішенням колегії Львівської ОДА від 1 лютого 2002 р. 5. Кузів С. Є. Славське (Краєзнавчий нарис). – Львів: Каменяр, 1975. – 48 с. 6. Львівщина туристська: путівник / Гончар М.В., Малявська М.І. та ін. – Львів: Каменяр, 1986. – 120 с. 7. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 207 с. 8. Недашковская Н.Ю. Рекреационная система Советских Карпат. – К.: Вища школа, 1983. – 117 с. 9. Преображенский В. С., Зорин И. В., Веденин Ю. А. Географические аспекты конструирования новых типов рекреационных систем. // Известия АН СССР. – 1972. – сер. геогр. – №2. – С. 34. 10. Рожко І. М. Методологічні засади оцінки природно-ресурсного рекреаційного потенціалу гірських територій. // Питання соціоекології. Матеріали конференції. Т. 2. – Львів, 1997. – С. 73-74. 11. Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX – поч. XX ст. – К.: Наукова думка, 1994. – 117 с.

The analysis of the history of forming and developing of recreation territories in Ukrainian Carpathians makes it possible to name five stages which differ by such criteria as the level of economic development of the territory, the number of recreational sites as well as the population engaged in recreational industry.